

Muhabbat QURBONOVA,
Andijon davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi

Falsafa fanlari doktori, professor R. Mahmudov taqrizi asosida

DEMOGRAFIK JARAYONLAR TAHLILINING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada demografik jarayonlarni tahlil qilishning nazariy va metodologik asoslari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan o'zaro bog'liqligi, shuningdek, aholining tug'ilish, o'lim, migratsiya, oilaviy tarkib kabi asosiy demografik ko'rsatkichlari tizimli yondashuvda o'rganiladi. Demografik tahlilning tarixiy bosqichlari, statistik va sotsiologik metodlarning o'zaro uyg'unligi hamda zamonaviy demografik modellashirishning ilmiy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: demografiya, aholi soni, demografik tahlil, metodologiya, tug'ilish, o'lim, migratsiya.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC PROCESSES

Annotation

This article examines the theoretical and methodological foundations of analyzing demographic processes, their interrelation with socio-economic phenomena, as well as the main demographic indicators such as birth rate, mortality, migration, and family structure within a systematic approach. The historical stages of demographic analysis, the integration of statistical and sociological methods, and the scientific significance of modern demographic modeling are also highlighted.

Keywords: demography, population, demographic analysis, methodology, birth rate, mortality, migration.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы анализа демографических процессов, их взаимосвязь с социально-экономическими явлениями, а также основные демографические показатели, такие как рождаемость, смертность, миграция и семейный состав, в рамках системного подхода. Освещаются исторические этапы демографического анализа, взаимодополняемость статистических и социологических методов, а также научная значимость современного демографического моделирования.

Ключевые слова: демография, численность населения, демографический анализ, методология, рождаемость, смертность, миграция.

Kirish. Insoniyat taraqqiyoti jarayonida aholi soni, tarkibi va o'sish dinamikasi jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biridir. Shuning uchun demografik jarayonlar tahlili nafaqat statistik tadqiqot sohasi, balki ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirish, mehnat bozori, ta'lim, sog'liqni saqlash va urbanizatsiya jarayonlarini boshqarishning ilmiy asosi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Demografiya fani inson populyatsiyasining tarkibi va dinamikasini o'rganish bilan bir qatorda, bu jarayonlarga ta'sir etuvchi omillarni – ijtimoiy, iqtisodiy, tabiiy, siyosiy va madaniy sharoitlarni ham tahlil etadi. Shuning uchun demografik tadqiqotlar murakkab tizimli yondashuvni talab qiladi.

Bugungi globallashtirish sharoitida demografik muammolar – aholi qarish jarayoni, mehnat migratsiyasi, tug'ilishning pasayishi, ekologik omillar va shahar aholisi ulushining oshishi – butun dunyo miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni belgilovchi omilga aylanmoqda. Shu sababli demografik jarayonlarni nazariy va metodologik asosda chuqur tahlil etish bugungi ijtimoiy fanlarning eng muhim yo'nalishlaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Demografiya – bu aholi sonining tarkibi, o'sish sur'atlari, tabiiy harakati (tug'ilish va o'lim), migratsiya oqimlari va oilaviy tuzilmasini o'rganuvchi ilmiy sohadir. Uning asosiy predmeti – aholi harakati qonuniyatlari bo'lib, bu jarayonlarni o'lchash, tahlil

qilish va prognozlashtirish demografik tahlilning markazida turadi.

Demografik tahlilning nazariy asosi sifatida XIX asr oxiridan boshlab T. Malthus, A. Kettl, E. Rovensteyn, K. Boserup, K. Marks, A. Keyns kabi olimlarning aholi o'sishi, iqtisodiy resurslar va migratsiya haqidagi nazariyalari shakllandi. Ayniqsa, Malthusning "Aholi qonuni" nazariyasi demografik tahlil uchun asosiy metodologik yo'nalish bo'lib xizmat qildi – u aholi sonining o'sishi har doim iqtisodiy resurslar bilan muvofiq ravishda bo'lmashligini ilmiy asoslab berdi.

Keyingi davrlarda demografik tahlil sotsiologiya, iqtisodiyot, geografiya va ekologiya fanlari bilan integratsiyalashdi. Bu yondashuv demografiyani ko'p o'lchovli ilmiy tizimga aylantirdi, ya'ni u nafaqat raqamli ko'rsatkichlarni, balki inson xulq-atvori, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy jarayonlarni ham tahlil etadigan kompleks fan sifatida shakllandi [1].

Demografik jarayonlar asosan uch asosiy turga bo'linadi: tabiiy harakat (tug'ilish va o'lim), migratsiya (aholining joy almashuvi) va ijtimoiy-demografik tuzilma (yosh, jins, millat, ta'lim darajasi). Ularning har biri o'ziga xos statistik va sotsiologik tahlil metodlarini talab etadi.

Tug'ilish jarayonini o'rganish – bu demografik tahlilning eng muhim yo'nalishlaridan biri. Tug'ilish darajasi ko'plab ijtimoiy omillar – ayollar bandligi, ta'lim darajasi, oilaviy qadriyatlar, diniy an'analar va davlat siyosatiga bog'liq.

Statistik tahlilda tug'ilish koeffitsienti, umumiy va maxsus tug'ilish ko'rsatkichlari orqali baholanadi.

o'lim va umr davomiyligi tahlili – aholining sog'liqni saqlash darajasi, ekologik muhit, tibbiyot xizmatlari sifati, ijtimoiy tenglik darajasini aks ettiradi. Bu yo'nalishda o'lim strukturalari, yosh guruhlar bo'yicha o'lim koeffitsientlari, gender tafovutlari o'rganiladi.

Migratsiya jarayonlari – mehnat migratsiyasi, ichki va tashqi ko'chishlar, mintaqalararo demografik oqimlarni tahlil etadi. Migratsiya tahlilida nafaqat sonli o'zgarishlar, balki ijtimoiy-madaniy integratsiya va iqtisodiy oqibatlar ham muhim ahamiyatga ega.

Demografik jarayonlarni o'rganishda statistik tahlil, regressiya modeli, kogerent (yosh guruhli) yondashuv, sotsiologik so'rovlar kabi usullar keng qo'llaniladi. So'nggi yillarda GIS (geografik axborot tizimlari) asosida demografik xaritalar yaratish, big data asosida aholi harakatini onlayn tahlil qilish usullari keng rivojlanmoqda.

Demografik tahlilning rivojlanish jarayonida turli nazariy maktablar shakllanib, ularning har biri aholi harakati va uning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini turlicha izohlab kelgan. XIX asrda paydo bo'lgan klassik demografik maktab aholi sonining o'sishini tabiiy qonuniyatlar bilan izohlasa, XX asrga kelib demografik jarayonlar tobora murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin etila boshladi [2].

Klassik nazariyada T. Malthus aholi soni geometrik progressiyada, resurslar esa arifmetik progressiyada o'sishini ta'kidlab, haddan tashqari o'sish ijtimoiy muammolarga olib keladi, degan g'oyani ilgari surgan. Uning nazariyasi keyingi asrlarda demografik siyosat, oziq-ovqat xavfsizligi va migratsiya tadqiqotlariga ilmiy asos bo'ldi. Ammo bu yondashuv ko'proq pessimist tusda bo'lib, inson omilini passiv tarzda baholardi.

XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan demografik o'tish nazariyasi esa aholi o'sishini tarixiy taraqqiyot bosqichlari bilan bog'ladi. Bu nazariyaga ko'ra, jamiyat dastlab yuqori tug'ilish va o'lim darajasi bilan tavsiflanadi, keyinchalik tibbiyot, iqtisodiyot va ma'rifat rivoji natijasida o'lim kamayadi, tug'ilish esa sekin-asta pasayib boradi. Shu tarzda aholi o'sishining barqaror bosqichiga o'tiladi. Bu model bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda demografik o'zgarishlarni tushuntirishda qo'llanilmoqda [3].

Zamonaviy davrda esa inson kapitali nazariyasi, sotsiodemografik transformatsiya modeli, gender-demografik tahlil, urbanizatsion demografiya kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ular demografik jarayonlarda insonning faolligini, ta'lim, salomatlik, bandlik, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy rolni markazga qo'yadi. Shunday qilib, demografiya endilikda faqat raqamlar yig'indisi emas, balki inson hayotining barcha qirralarini o'zida mujassamlashtiruvchi kompleks fan sifatida shakllandi.

Natijalar. Demografik jarayonlar aslida jamiyatning falsafiy dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy siyosatining bevosita natijasidir. Aholining tug'ilish, nikoh, oila, migratsiya va mehnatdagi xulq-atvori chuqur axloqiy, diniy va madaniy omillar bilan belgilanadi. Shu sababli, demografik tahlilni to'liq tushunish uchun uni faqat statistik emas, ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan ham ko'rib chiqish zarur.

Masalan, Sharq xalqlarida oilaning muqaddas institut sifatida e'tirof etilishi yuqori tug'ilish darajasi va avlod davomiyligi bilan bog'liq bo'lsa, G'arb jamiyatlarida individualizm va shaxsiy erkinlik qadriyatlarining ustuvorligi tug'ilishning pasayishiga olib kelgan. Bu holat demografik siyosatda qadriyatlar tizimi va ma'naviy muhitning naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Shuningdek, demografik jarayonlarda axloqiy muvozanat, ma'naviy barqarorlik va ijtimoiy adolat tamoyillari ham muhim o'rin tutadi. Inson hayoti faqat biologik emas, balki ma'naviy hodisa sifatida ko'rilgan taqdirdagina demografik rivojlanish barqaror bo'ladi. Shu sababli demografiya va ma'naviyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish bugungi kunda ilmiy dolzarblik kasb etmoqda [4].

XXI asrda demografik tahlil raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) imkoniyatlari bilan boyimoqda. Hozirda demograflar aholi harakati, migratsiya oqimlari, mehnat bozori va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish darajasini raqamli kuzatuv tizimlari, mobil ma'lumotlar bazalari va onlayn so'rovlar orqali tahlil qilmoqda.

Raqamli demografiya nafaqat mavjud holatni o'lchaydi, balki bashoratli modellar orqali kelajakdagi o'zgarishlarni ham aniqlash imkonini beradi. Masalan, sun'iy intellekt yordamida aholi o'sish sur'atlari, tug'ilish darajasining pasayishi yoki migratsiya yo'nalishlarini yuqori aniqlikda prognoz qilish mumkin.

Shu bilan birga, raqamli yondashuvlar inson omilini to'liq hisobga olish zaruratini ham tug'diradi. Chunki statistik algoritmlar orqali demografik ko'rsatkichlar tahlil qilinsa-da, ularning orqasida turli ijtimoiy sabablar — ishsizlik, iqtisodiy tengsizlik, ma'naviy inqiroz yoki gender tafovutlar yotadi. Demografiya fani uchun raqamli modellarni insoniy omillar bilan uyg'unlashtirish – kelajakdagi eng muhim metodologik yo'nalishlardan biridir.

BMT tomonidan ilgari surilgan Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) konsepsiyasida demografiya asosiy yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Chunki har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, resurslardan foydalanish siyosati va atrof-muhit barqarorligi aholi soni va tarkibiga bevosita bog'liq.

Demografik tahlil orqali davlat aholining yosh tuzilmasi, mehnat salohiyati, sog'liq darajasi, ta'lim imkoniyatlari kabi ko'rsatkichlarga tayangan holda milliy rivojlanish strategiyasini belgilaydi. Bu esa inson markazida bo'lgan rivojlanish modelini shakllantirishga xizmat qiladi [5].

Muhokama. Masalan, O'zbekistonda 2030-yilgacha mo'ljallangan demografik siyosat konsepsiyasi aholining yosh tarkibini balansda saqlash, mehnat migratsiyasini tartibga solish, oilaviy barqarorlikni mustahkamlash va sog'lom avlodni tarbiyalashga qaratilgan. Bu siyosat demografik tahlilning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Kelajakda demografik tahlil yanada chuqurlashib, ko'p fanli integratsion yo'nalishda rivojlanadi. U iqtisodiyot, ekologiya, psixologiya, axborot texnologiyalari, madaniyat-shunoslik va sog'liqni saqlash kabi sohalar bilan chambarchas bog'lanadi.

Yangi demografik paradigmalarning shakllanishi insoniyatning global muammolari — qarish, migratsiya inqirozi, tug'ilishning pasayishi va ekologik xavflarni hal etishda asosiy ilmiy tayanch bo'ladi. Shuningdek, demografiya fanining etik o'lchovlari — hayot sifati, inson qadri, ijtimoiy tenglik va avlodlar davomiyligi — yangi metodologik konsepsiyalar markaziga chiqmoqda.

Demografiya shunchaki statistik fan emas, balki inson hayotining falsafasi sifatida shakllanmoqda. U insonning mavjudligi, ijtimoiy barqarorlik va madaniy meros davomiyligini ilmiy asosda anglash imkonini beradi. Shu bois demografik jarayonlarni tahlil qilish va ularning nazariy asoslarini chuqur o'rganish – har bir jamiyatning strategik rivojlanish yo'lini belgilovchi ilmiy zaruratdir [6].

Demografik tahlilda ko'pincha iqtisodiy va statistik yondashuvlar ustuvor o'rin tutadi, biroq aholining demografik xatti-harakati faqat moddiy omillar bilan emas, balki madaniy qadriyatlar, diniy e'tiqodlar, oila modeli va psixologik

ehtiyojlar bilan ham belgilanadi. Har bir millatning demografik holati uning ma'naviy olami va madaniy urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Xulosa. Demografik jarayonlarni tahlil qilish — bu insoniyat jamiyati rivojlanishini ilmiy tushuntiruvchi va boshqaruvchi eng muhim ijtimoiy fanlardan biridir. U nafaqat aholi soni va tarkibini o'rganadi, balki bu o'zgarishlarning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ekologik oqibatlarini ham tahlil qiladi.

Demografik tahlilning nazariy-metodologik asoslari — tizimlilik, komplekslik, tarixiylik, hududiylik va bashoratli

yondashuv tamoyillariga tayanadi. Zamonaviy sharoitda bu yondashuvlar axborot texnologiyalari, statistik modellashtirish va sotsiologik tahlil bilan boyib bormoqda.

Shunday qilib, demografik jarayonlarni chuqur o'rganish — bu jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy ilmiy tayanchdir. Aholi harakati qonuniyatlarini bilish, ularni ilmiy tahlil qilish orqali davlat demografik siyosatini yanada samarali yo'nalishga yo'naltirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Malthus, T. An Essay on the Principle of Population. – London, 2018.
2. Keyns, J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – London, 2016.
3. Boserup, E. Population and Technological Change. – Chicago: University of Chicago Press, 2011.
4. Mirzayev, O. Demografiya asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.
5. Rahmonov, A. Aholi va mehnat resurslari statistikasi. – Samarqand, 2020.
6. Karimov, N. "Zamonaviy demografik tahlil metodlari." – O'zbekiston ijtimoiy fanlari jurnali, 2022.